

A szegedi kőbárány*)

I.

Szeged első templomai, nevezetesen a várbeli, valamint a palánki Szent Dömötör-templom már Szent István korában létesültek. Az első művészettörténeti emlékek, amelyek a XI—XII. századokra utalnak, s amelyek a templomépítéssel és az egyházi liturgiával kapcsolatosak, a várnak 1876. és 1880—81. évi bontása során második elhelyezéséből, de nem kétséges, hogy — eredetileg — a várbeli és a Szent Dömötör-templomból származnak.

A tatárjárás előtti földvárnak csak közvetett műtörténeti jelentősége van. Építészeti formákról, művészi kiképzésről a földsáncnál nem beszélhetünk, azonban területén otthont, védelmet és fejlődési lehetőséget kapott maga a művészet is. Ez a terület, amit a város tulajdonképpen névadó szigete meghatározott, aránylag kisméretű, mintegy ötvenezer négyzetméter volt.¹ A vár és a söraktár tisztviselői s a többi várnépek, hospesek számára valószínűleg magában a várban s épültek lakóházak, ha ezek nagyrésze a váron kívül, a palánki városrészben helyezkedett is el. A Szent István-kori földváraknak elmaradhatatlan tartozéka a templom, még jelentéktelenebb esetekben is. A szegedi várbeli templom létét a korai Árpád-korban már ez a fejlődéstörténeti szabályba menő tény is bizonyítja. Azok a kőtöredékek pedig, amelyek a XI—XII. századból származnak, ezt egészen kétségtelenné teszik. Cs. Sebestyén hadiműszaki felvételek alapján beható vizsgálat tárgyává tette ennek a templomnak problémáját, s arra az eredményre jutott, hogy ez a gótika korában Szeged legdíszesebb temploma volt, s hogy ez valószínűleg azonos a Szent Erzsébet-plébániatemplommal.² Jóllehet, Cs. Sebestyén is azon az állásponton van, hogy ez Szeged legrégibb templomának helyén, s annak legalább építőanyagként való felhasználásával épült, korábbi, románkori állapotára nézve mindezt ideig semmit sem sikerült megállapítani.

Amíg a várbeli templom Szent István-korabeli és illetőleg románkori létre és állapotára vonatkozólag csupán történelmi, egyháztörténeti következtetésekre és régészeti és művészettörténeti analógiákra vagyunk utalva, addig a Szent Dömötör-templom esetében valamivel szerencsésebben állunk. Jóllehet ugyanis a templom legkorábbi említése csak az 1332—33. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő, a templomnak 1925. évi lebontása során, Cs. Sebestyén Károlynak sikerült megtalálnia a templom szentélyének a XI. század valló alapfalát.³

A főesperesség, oklevélben csak 1199-ben fordul elő, de minden bizonnyal még Szent István korában keletkezett, 1332-től kezdve kimutathatóan a Szent Dömötör-templommal kapcsolatos. Reizner azon a véleményen van, hogy ez kezdettől fogva így volt, míg Cs. Sebestyén föltételezi, hogy eredetileg a várbeli templomhoz tartozott.⁴ Ez utóbbi föltevés annál is inkább valószínű, mivel — miként más helyen bizonyítani fogom — a várbeli templom a XIV. század elején a mariánus ferenceseké lett s érthető, hogy a főesperesség ekkor átkerült a palánki plébánia templomhoz.

* Adalékok a középkori Szeged művészettörténetéhez.

A főesperesek szoros kapcsolatban álltak az érsekséggel, következőleg a templom építészeti jellegének problémájánál elsősorban Kalocsán, az érsekség székhelyén, magában a kalocsai székesegyházban kell analógiát keresnünk. Az első kalocsai érsek, Asztrik bencés szerzetes, korábban pécsváradi apát volt, igen valószínű tehát, hogy az egyházi szervezés eme igen fontos pontjára Asztrik először egyik rendtársát állította. A csanádi egyházmegye első főesperesei is bencések voltak, amint viszont Szent Gellért bencés volta magyaráz.⁵ Ha nem is gondolhatunk arra, hogy a várbeli templom méreteiben a kalocsai székesegyháznak megfelelt, föltételezhető, hogy alaprajzi elrendezésében s arányaiban azt, valamint és általában a bencések első hazai templomait követte. A várbeli egyház mindenesetre már ekkor nagyobb és díszesebb lehetett a Szent Dömötörnél, márcsak azért is, mert a vár jelentősebb és gazdagabb társadalmi rétegek otthona volt, mint a külső Palánk, melynek lakói nagyjából ez időben valószínűleg halászok, pásztorok és földművesek lehettek. Bálint Sándor kétségtelennek tartja, hogy a palánki templom Szent Dömötör dedikációja a görög kereszténységnek tovasugárzását őrzi, de a Szent György kultusz meggyökeresedésében fontosnak tartja, hogy az már Bizáncban és a pásztorok és vitézek védőszentje.⁶

Az első Szent Demeter-templom szentélyalapfalának egyenes záródása ritkaságszámba megy kora-román építészetünkben. A középkori magyar templomok szentélyének zárolása általában félköríves. Az egyenes záródású szentély-típust hazánkban, mint általában Európaszerte a ciszterciek honosították meg a XII. század közepétől kezdve. Példájuk hatására erősen elterjedt különösen igénytelenebb és falusi román templomainknál.⁷ A Dömötör-templom példája azonban arra enged következtetni, hogy ez a szentély-alaprajz-típus elvéve már korábban is előfordult hazánkban. Kora-románkori építészetünkben mindössze két fontosabb műemlékünkönél találjuk meg. Ezek egyike azonban nem szentély-apszis, hanem a tihanyi altemplom. Maga a már nem létező XI. századi tihanyi templom szentélye pedig félköríves záródású volt.⁸ A másik előfordulást magán a panonhalmi bencés főapátsági templomon, helyesebben a Dávid apát által létesített második templomban találjuk. Ennek építése már a XII. század harmincas éveire esik, 1137-ben, tehát a ciszterciek betelepítése előtt 5 évvel, II. Géza jelenlétében szentelték föl. A panonhalmi egyenes záródást tehát magyarázhatjuk azzal is, hogy az ez időben erős francia-magyar politikai és kulturális kapcsolatok révén a ciszterci építészet hatása megelőzte magát a rendet hazánkba érkezésében, de felfoghatjuk úgyis, hogy már az első szentély is egyenes záródású volt s a második ehhez igazodott. Mindkettő mellett és ellen lehet érveket felsorakoztatni, de a kérdést ezzel egyelőre nem tudjuk eldönteni. Egyenes szentélyzáródás aránylag gyakrabban fordul elő háromajtós templomaink mellékapsisain, mint például a székesfehérvári királyi templomnál is. Nem lehetetlen, hogy kisebb, igénytelenebb falusi templomainknál, ahol az anyagi lehetőségek és a szakképzett építők hiánya is fokozottabb szerénységet, egyszerűséget követeltek, elvéve már a XI. századtól kezdve alkalmazták az egyenes szentélyzárást. A Dömötör-templomon kívül még egy

szegedi, illetőleg szegedvidéki példánk van rá, nevezetesen a Reizner János feltárta⁹ csorva-pusztai kápolna, amely a XII. század második felében már mindenesetre fennállott, amit az itteni temetőben talált. IV. István korabeli rézérem mellett más leletkörülmények is valószínűsítenek. Reizner szerint ez a községnek valószínűleg csak kisebb temploma, illetőleg kápolnája volt. A nagyobbik, ettől mintegy két kilométer távolságban állhatott, a nép által ma is „templom-hegy”-nek nevezett halom, melynek közeléből származik a szegedi Városi Múzeum XII. századi tömjénezője. A csöngőlei pusztán, ugyancsak Szeged határában és ugyancsak Reizner által feltárt¹⁰ szentély nélküli templomocska hajója, szintén egyenes záródású volt. Ez a csorvaival egykorú, sőt azonos mesterek építménye, mert az alapfal kövei alatt, itt is ott is, félméter mélyen döngölt (furkózott) szikföld-alapozás volt. Ha ez a két utóbbi példa már a XII. század közepére is vezet, ciszterci hatást feltételezni még nem volna helyes. Egyrészt azért, mert itt volt a közvetlen szegedi mintakép, másrészt, mert nem valószínű, hogy ez a hatás alig néhány év, legjobban esetben egy-két évtized alatt ideérkezett volna.

Szent Demeter első temploma ismeretlen módon, mégpedig úgy látszik a XII. század dereka táján elpusztult. A második templomot az első alapjaira építették rá. A szentélyalapfal második rétegének és a hozzája csatlakozó torony alapfalainak egymással azonos téglái különböznek a szentélyalap alsó rétegének, de különböznek a torony négyszögletes alsó szakaszainak a téglaméreteitől is.¹¹ A toronyalapfal és a szentélyalapfal második rétege, valamint a torony négyszögű felépítménye között azonban nem tételezhetünk fel nagyobb időközt. Lehetséges, hogy a torony építése valamilyen oknál fogva rövidebb ideig szünetelt. Az is lehetséges, hogy az építkezéshez eleinte kevés téglát állott rendelkezésre, s ezért a tornyot, mint kevésbé fontos részt már csak a szentély s a hajó felhúzása után emelték fel és fejezték be. Az alább leírandó faragott kövek alapján, valamint a négyszögű toronyszakasz tégláinak az aracsi bencés apátsági templom tégláival való azonossága¹² következtében úgy vélem, hogy ez a második építkezés a XII. század második felében s a XIII. század első felében, de még mindenesetre a tatárjárás előtt történt. Az aracsi bencés apátság romjai a zsámbéki domokkal oly közeli rokonságban állanak, hogy azok mindenképpen egy időben, mégpedig a XIII. század első harmadában, a tatárjárás előtt épültek, ha építkezésük folytatása, esetleg javítása nyúlt is át a tatárjárás utáni évekbe. Az aracsi építkezés éppenúgy nem az első, hanem valószínűleg a második templom emelését jelenti, mint a szegedi. Talán az sem véletlen, hogy az aracsi templomnak egyetlen tornya is négyszögű alsó és nyolcszögű felső szakaszokat mutatott. Ez a nyolcszögű felső szakasz azonban már éppenúgy tatárjárás utáni időből való, mint a szegedié. A Dömötör-templom második építési korának menete tehát valószínűleg az volt, hogy egy időben lerakták a szentélyt, a toronyt és az ismeretlen hajó alapjait. Ezután a szentélyen és valószínűleg a hajón folytatták az építkezést. A templom befejezése a század végére megtörténvén, a torony felhúzására márcsak a XIII. század elején, az aracsival egyidőben kerülhetett sor. A Demeter-templom nyolcszögű szakaszai tehát már

a tatárjárás után, mégpedig a század derekán épültek, valószínűleg a templomnak a tatárjárást követőleg szükségessé vált újjáépítése során. Ez az építkezés a templom történetének már a harmadik szakaszát s egyben Szeged művészi fejlődésének újabb, második korszakának, legalább is egyházi vonatkozásban nyitányát jelenti.

A várbontás során előkerült, nagyrészt még publikálatlan, s jelenleg hozzáférhetetlen románkori kövek¹³ tanulmányozása és feldolgozása a várbeli templom románkori állapotára, de leginkább is annak egyes részleteire még fényt deríthet. Az is remélhető, hogy egy ilyen feldolgozás a Szent Demeter-templom románkori képének is, legalább vázlatos megrajzolásához vezet.

A Mátyás király-féle 1458. évi oklevélben¹⁴ említett másik két plébánia közül az alsóvárosi Szent Péterről csak annyit tudunk, hogy annak legrégibb, s ma a Havi Boldogasszony hajófalait alkotó része a XIV. század elején épült. Ekkor valószínűleg három hajós, hatalmas méretű csarnoktemplom volt, a Szent Erzsébet és Szent György-templomok gótika-korabeli rendszeréhez hasonlóan.¹⁵ Feltételezhető, hogy ezen a helyen már korábban, a román korban is volt templom, de annak egyelőre semmi nyoma. A Szent György-templom, amit Cs. Sebestyén a bolognai Marsigli-féle térképgyűjteménynek a XVII. sz. végéről származó egyik Szegedet ábrázoló térképe alapján rekonstruált, háromhajós, félkörívekben záródó három apsisú alaprajzon épült. Korát a magyar-román templomépítészet analógiái alapján a XIII. sz. elejére teszi. Ha az alaprajz-rekonstrukció meg is felel a történeti valóságnak, amiben kételkedni nincs okunk, a templom ugyanúgy keletkezhetett a XIII. sz. közepén, tehát a tatárjárás után is. Erre a problémára csak a felsővárosi Szent György-iskola udvarának felásása adhatna kielégítő választ, amennyiben a templom tornyának alapfalai ottan, miként Cs. Sebestyén feltételezi,¹¹⁶ valóban még föllelhetők lennének. Felsővárosnak azonban már ezt megelőzően is kellett templomának lenni. Szent György kultusza a magyar vallásos életben a Szent István-korban nyúlik vissza. A csanádi püspökség első, Szent Gellért építette templomának is Szent György, a „titokzatos lovag” volt a védőszentje, s Csanád vezér a Marosvárról Oroszlámosra telepített görög barátok templomát is Szent György tiszteletére építette. A felsővárosiak temploma is minden bizonnyal, ha előbb nem, de legkésőbb a XI. század derekán nyerhette dedikációját, amire a marosvári székesegyház és az oroszlámosi templom közelsége, s talán nem kis mértékben, amit másrésztől a másik szegedi templom, a Szent Dömötör dedikációja is mutat, a keleti, görög kereszténységnek a Tisza-Maros vidékén elterjedt erős hatása is előidézett.

Hogy Felső- és Alsó-Szegednek már a XIII., illetőleg a XIV. sz. előtt is volt egy-egy temploma, azt az a tény is alátámasztja, hogy ezek a középkorban, amire már fentebb rámutattunk, nemcsak térbelileg, de közigazgatásilag is külön-külön községet alkottak, még a XV. században is. Sokkal inkább így volt ez a korábban, amikor az egyes szigetek közötti közlekedés nehezkesebb, körülményesebb volt. Nehezen elképzelhető továbbá, hogy a főesperességnek közvetlen szomszédságában, a középkori Szegednek ezen a két fontos halász-, illetőleg állattenyésztő részében ne lett volna templom, az

egyházszervezés kezdetétől fogva. Annál is kevésbé tételezhető ez fel, miután a környék még a tatárjárás, illetve a törökhódoltság alatt elpusztult községeinek emlékét, illetőleg árpádkori voltát az antropológiai leletek és egyéb sír-maradványok mellett leginkább éppen, ma már nem létező, de legalább alapfalaiban feltárt templomai őrizték meg.

A csorvai és csöngölei templomok, illetőleg kápolnák a Dömötör-templom hatása alatt épültek. Szeged tehát nemcsak gazdasági tekintetben és nemcsak az egyházszervezés, de a művelődés minden vonatkozásában, így az építészet, a művészetek terén is messzi környéknek volt kisugárzó központja. Szegednek már a XI—XII. században is fejlett építő-, fa- és kőfaragó s a hazai fejlődés első vonalában álló ötvösművészete volt, amit számos kiváló emlék példáz:

Első helyen azok a félköríves párkány-, illetőleg vakárkád-kövek érdemelnek figyelmet, amelyek valamelyik első szegedi templom külső párkánydíszéül szolgálhattak. Hasonló emlékekkel a legtöbb románkori emlékünkm találhatunk a XI—XII. században Cs. Sebestyén alább tárgyalandó kubikos idomú oszlopfőkkkel együtt a XI. sz. elejére helyezi őket, azonban legkorábban a század végéről származhatnak. Még valószínűbb azonban, hogy a XII. sz. első feléből valók. A félkörös árkádkövek megmunkálása kezdetlegesebb, mint a kubikos oszlopfőké, mely utóbbiak már inkább a XII. sz. második felére, még inkább annak végére vallanak. Legközelebbi analógiát *Esztergomban*, a várbeli ásatások során feltárt emlékek között találjuk, ezek pedig a XII. század utolsó negyedében készültek. Gerevich Tibor rá is mutat a III. Béla korában kialakult esztergomi kőfaragóiskola szegedi kisugárzására.¹⁷ A középkori Szeged művészi fejlődésének szempontjából ezeknél jóval nagyobb jelentősége van annak a páfránylevéldíszes párkánytöredéknek, amelynek analógiáit a XI. század végéről és a XII. századból a hazai korai román építészet legfontosabb helyein, Esztergomban, Székesfehérvárott és Pécsen találjuk.¹⁸

Ez a legyezőszerű páfránylevéldíszes szir, kopt, bizánci falfaragásokra vezethető vissza s érdekes, hogy a hazai kőbe faragott emlékekben is felismerhetők a faragás technikájának jellegzetességei. A motívum ideérkezésének útja és módja ma már nehezen rekon-

Jegyzetek.

- ¹ Cs. Sebestyén Károly: Szeged középkori vára. Szeged, 1928. 8. l. —
- ² Cs. Sebestyén Károly: Szeged középkori templomai. Szeged, 1934. — ³ Cs. Sebestyén Károly: I. m. 36. l. — ⁴ Reizner: Szeged története III. 4. l. Cs. Sebestyén: i. m. 33., 34. l. — ⁵ Juhász: A csanádi püspökség. Karácsonyi: Szent Gellért. Bálint S.: A szegedi népelet szakrális gyökerei. Budapest, 1943. — ⁶ III. Géza telepítette be őket 1142. Cikádorra, a mai tolnamegyei Bátaszékre. —
- ⁷ Gerevich Tibor: I. 31. l. számos példát közöl. — ⁸ Szabó Árpád: Az árpádkori magyar építőművészet. Budapest, 1913. 112. l. — ⁹ Reizner János: A Szeged-csorvai árpádkori füstölő. A. É. u. f. XV. (1895) 361., 365. l. — ¹⁰ Reizner János: A. É. u. f. — ¹¹ Cs. Sebestyén i. m. 37—38. l. — ¹² — ¹³ A múzeum néhány földszinti fülkéjében rendszertelenül vannak fölhalmozva Tudományos szempontú leltár nem készült róluk. — ¹⁴ Reizner Szeged története IV. (oklevéltár) — ¹⁵ Cs. Sebestyén i. m. — ¹⁶ Cs. Sebestyén i. m. — ¹⁷ Gerevich: i. m. 102. l., CIV. t. 4 és CXII. t. II. — ¹⁸ Gerevich: i. m. 165. l., CXIII. t. 2, II. l. és Dercsényi Dezső a székesfehérvári bazilika kőfaragványai Budapest, 1942. XI. t. 12. kép.

struálható, de feltételezhető, hogy nálunk is először fafaragás formájában alkalmazták. Valószínű tehát, hogy az első szegedi templomok is jórészt fából épültek. Alátámasztja ezt egyébként az is, hogy az első kalocsai székesegyház épületanyagának jelentős része fa volt, ami a kőben szegény Alföldön, így Kalocsán és Szegeden is, ez egészen természetes. A Dunán és a Tiszán könnyen szállíthatták a fát, míg a kőnek a szállítása még vízi úton is nehezebb volt. Ugyanerre az időre, a XII. sz. végére helyezhető az a négy, félköríves kapuzatból származó faragott kőtagozat, amelyek jelenleg a csonkatorony falába vágott ajtóban vannak másodlagos, de igen stílszerűen elhelyezve. Ezek a kövek, melyek sakktáblaszerű mintájának a faragása némileg ugyancsak a fafaragás technikáját idézi, eredetileg is összetartoztak, s valamelyik középkori templomnak, mégpedig valószínűleg a várbeli templomnak a kapuzatát díszítették.

A toronyóra szélrózsája

Ramon del Valle-Inclan

A titok órája ez: a felleges égből a szelíd galambokra kányát hajít a nyári est. A titok órája ez!

A galamb órája ez: gyermektekintet üzi játékos röptét. Lángba borult est, zenei és isteni komma. A galamb órája ez!

A sikló órája ez: az ördög kitépi egyetlen fehér hajaszálát; a fárót alma pottyán és még az álmotól is meghasad a kristály. A sikló órája ez!

A tyúk órája ez: a temető kigyúl, jámborok vetik a keresztet: vészjelektől terhes a szél. A tyúk órája ez!

A szűz órája ez: könny, levél, ének, narancsillat lavínája zuhan; az este kék, csak egyetlen csillag csillan. A szűz órája ez!

A bagoly órája ez: az agg betűket betűz; a tükör hirtelen hasadva reccsen; s az öregasszony kancsóval kilép. A bagoly órája ez!

A róka órája ez: az utcán egy gitár óvakodik, gyűrűt és gyöngyöt visz a vénasszony a lánynak. A róka órája ez!

A szenvedő órája ez: a keresztúton imától kivert boszorkány suhan; aranyláncot kér a halottól. A szenvedő lélek órája ez!

A vágyak órája ez: nagy, éjji madár rebben a fenyőn, bandita cselleget az uton és a Sátán vijjogva kacag az örömlányok házában. A vágyak órája ez!

Fordította: Madácsy László